

Універсальна і кредитна кооперація в системі сільськогосподарської кооперації українського села періоду непу

Бутенко В. І., Філіппов К. В.

Бутенко В. І., Філіппов К. В. Універсальна і кредитна кооперація в системі сільськогосподарської кооперації українського села в період непу. В статті розглядаються питання розвитку, місця, ролі і значення універсальної і кредитної кооперації в українському селі 20-х рр. XX ст. Ці види сільськогосподарської кооперації завоювали прихильність селянства. Кредитна кооперація мала великий економічний потенціал, але політика суцільної колективізації призвела до її насильницької ліквідації.

Ключові слова: система кооперації, універсальна кооперація, кредитна кооперація.

Бутенко В. І., Філіппов К. В. Універсальная и кредитная кооперация в системе сельскохозяйственной кооперации украинского села в период нэпа. В статье рассматриваются вопросы развития, места, роли и значения универсальной и кредитной кооперации в украинском селе 20-х гг. XX в. Эти виды кооперации завоевали авторитет среди крестьянства. Кредитная кооперация обладала большим экономическим потенциалом, но политика сплошной коллективизации привела к ее насильственной ликвидации.

Ключевые слова: система кооперации, универсальная кооперация, кредитная кооперация.

V. I. Butenko, K. V. Filippov. Universal and credit co-operatives in the system of agricultural co-operation of Ukrainian village during the NEP.

The article examines the development, place, role and importance of universal and credit co-operatives in the Ukrainian village of 20-ies of XX century. These types of cooperation gained prestige among the peasantry. Credit co-operatives had great economic potential, but the policy of complete collectivization led to its forced liquidation.

Keywords: co-operative societies, the universal co-operatives, credit co-operatives.

Історичним надбанням українського села 20-х років стало створення системи сільськогосподарської кооперації у взаємозв'язку її видів, серед яких вагоме місце належить універсальній і кредитній кооперації. В даній публікації увага

зосереджується на питаннях завдань універсальної і кредитної кооперації, створення їх мережі, еволюції розвитку, місця і ролі в житті села, причинах ліквідації.

Сільськогосподарська кооперація – це форма господарської самоорганізації селянських господарств дрібних товаровиробників. Вона створюється добровільно з метою задоволення їх власних економічних інтересів і соціальних потреб. Не руйнуючи індивідуального селянського господарства, зберігаючи селянина-господаря, сільськогосподарська кооперація формує в сільському господарстві на кооперативних засадах велике виробництво, з усіма його перевагами над дрібним*.

Розвиток системи сільськогосподарської кооперації розпочався з універсальної кооперації, що стала основною формою сільськогосподарської кооперації впродовж першої половини 20-х років [5, с. 213]. Поширення універсальних товариств пов'язано з багатьма факторами, головними з яких були низька товарність селянських господарств та їх слабка спеціалізація, непорядкованість грошових відносин, відставання вертикальної спеціалізації як в низовій ланці, так і на рівні спілок. В цих умовах універсальні товариства виконували функції збуту, постачання, переробки в залежності від можливостей селянського господарства і даного кооперативу, не зв'язуючи себе певною галуззю.

Після легалізації кредитної функції (створення кредитних кооперативів було дозволено тільки в січні 1922 р.) ВУЦВК прийняв декрет «Про кредитну кооперацію» 5 квітня 1922 р. [4, 1922, ст. 269] і частина універсальних товариств стала займатися і кредитуванням. Статистика почала виділяти два види універсальних товариств – без кредитних і з кредитними функціями. На початковому етапі розвитку системи сільськогосподарської кооперації (в 1921-1923 рр.) універсальні сільськогосподарські товариства з кредитними функціями, тобто з правом ведення кредитних операцій, виконували і основний обсяг кредитної роботи, хоча за умов відсутності в обігу стабільної грошової одиниці, вони були відверто збиткові.

Товариствами надавався кредит селянським господарствам за майже символічні 1,5 % річних, чого не вистачало навіть на покриття технічних витрат [11, с. 19]. Та, зважаючи на величезну зацікавленість селянських господарств в розвитку кредитної роботи, універсальні сільськогосподарські товариства свідомо йшли на певні збитки, перекриваючи їх прибутками від збуто-постачальних операцій. О. В. Чаєнов зазначав, що до 1924 р. кредитні операції сільськогосподарської кооперації перебували «в самому зародковому

* Цей висновок був зроблений у працях теоретиків кооперації М. І. Туган-Барановського, О. В. Чаєнова [19,22].

стані» і тому основна кооперативна сітка складалася з універсальних сільськогосподарських товариств [18, с. 49].

В кожному з природно-економічних районів універсальні товариства були засновані в 1922 р. (і раніше), принаймні до 1922 р. Причому, в більш аграрнорозвинених Степу і Лівобережжі до 1922 р. була створена третина кооперативів від їх загальної кількості 1924 р. – останнього врожайного року на цей вид товариств в усіх природно-економічних районах, від якого їх кількість різко зменшується. Так, у 1925 р. виникло 14,3 %, а в 1926 р. – всього 7,2 % їх кількості. Водночас в Поліссі та на Правобережжі спостерігався більш повільний процес їх розгортання, а тому найбільша їх кількість виникла в цих районах саме в 1924 р. (в Поліссі – майже половина – 43,3 %, а на Правобережжі – третина – 33,6 %).

В центрі уваги при організації сільськогосподарського товариства поставала людина, трудівник-селянин, його бажання, творчість, активність. В численних порадниках по кооперуванню селян говорилося: «... жива, активна, творча людина в кооперативі – на першому місці стоїть» [12, с. 23].

Але зубожіння села було настільки велике, що селянство без допомоги держави не змогло розгорнути систему сільськогосподарського кредиту. Тому, 24 січня 1923 р. ВУЦВК прийняв постанову про організацію сільськогосподарського кредиту [21, ф. 1, оп. 2, спр. 859, арк. 1] після відповідного декрету ЦВК і РНК РСФСР 21 грудня 1922 р. [16, с. 322-329]. Сприятливі умови для кредитної роботи з'явилися лише в 1924 р., коли закінчили грошову реформу. Разом з цим з'явилися позитивні моменти в розвитку сільського господарства в 1923/1924 господарському році: підвищення товарності і спеціалізації селянського виробництва, зміна натурального податку грошовим, звільнення села від емісійного податку в зв'язку зі здійсненням грошової реформи на основі нової твердої валюти. Поруч з тим залишався товарний голод, «ножиці цін». Податкова політика 20-х років була продумано сконструйована з дуже відчутним переносом її тягаря в бік селянства. На плечі селянства було перекладено значну прибуткову частину державного бюджету, що вкрай негативно позначалося на накопиченні ним коштів виробничого призначення, а отже, дуже звужувало реалізацію потенційних можливостей як універсальної сільськогосподарської кооперації (з кредитними функціями), так і кредитної сільськогосподарської кооперації.

Основним центром кредитування селянських господарств по лінії сільськогосподарської кооперації став створений 27 листопада 1924 р. Український сільськогосподарський банк (Укрсільбанк) [15, с. 165]. У лютому 1924 р. з метою об'єднання всіх заходів по лінії сільськогосподарського кредиту у Москві був створений центральний сільськогосподарський банк СРСР (Центросільбанк), який мав враховувати і конкретні особливості сільського господарства кожної

республіки. Отже, вся система кооперативного сільськогосподарського кредиту на середину 1924 р. набула чітку організаційну структуру. Центросільбанк – Укрсільбанк – філії банку (їх в Україні було 3) – 9 губернських сільбанків (а згодом – окружні або районні сільбанки – кредитні спілки – низові сільськогосподарські кредитні товариства) [3, с. 138].

Швидко формувалася низова мережа сільськогосподарського кооперативного кредиту. Із 2500 універсальних сільськогосподарських товариств, що вели кредитну роботу в другій половині 1923 р., було відібрано до 1500 найбільш економічно міцних і працездатних. Їх залучили до плану кредитної роботи Укрсільбанку і вони стали «сітковими» товариствами основної мережі сільськогосподарського кооперативного кредиту [6, с. 20]. Ці товариства отримували від Укрсільбанку довгостроковий кредит для формування основного капіталу в розмірі не менше, ніж 2 тис. крб., але за умови, що і губсільбанк надасть їм аналогічну суму і саме товариство передусім мобілізує не менш 25 % суми, що її надасть Укрсільбанк [6, с. 21]. Безперечно, що такі умови концентрували кошти для виробничого кредитування селянських господарств за обставини їх гострої нестачі. За даними на 1.X. 1926 р. на один адміністративний район припадало пересічно до двох сільськогосподарських кредитних товариств, що за визнанням Укрсільбанку, було оптимальним з огляду на тогочасний стан фінансових ресурсів республіки. Територія, що входила в сферу обслуговування одного товариства була завеликою – майже 4 тис. селянських господарств, коливаючись від 2 тис. по менш залюднених районах і до 7 тис. – по густозаселених [6, с. 58]. За числом членів, що припадало на одне сільськогосподарське кредитне товариство, низова мережа в Україні досягла майже довоєнного рівня по Росії (на 1.I. 1914 р. – 640 чол.), а на 1.X. 1926 р. – 605 чол. [6, с. 58]. За найбільшою кількістю кооперованих господарств в кредитній сільськогосподарській кооперації виразно виділялися аграрнорозвинені Степ і Лівобережжя з найбільшим відсотком в них (з-поміж усіх природно-економічних районів) селян-середняків, основної верстви в складі сільськогосподарської кооперації.

Кредитні товариства швидко завойовували прихильність селянства, про що свідчать численні джерела. Так, Самарське кредитне сільськогосподарське товариство в Новомосковському районі на Дніпропетровщині почало діяти в 1924 р. і, завдяки гарно поставленому кредитуванню та збуто-постачальним операціям, завойовало найбільшу популярність і прихильність серед місцевого населення. В 1924 р. в ньому було 260 членів, в 1925 р. – 361, в 1926 р. – вже 653. За цей же проміжок часу – з 1 жовтня 1924 р. по 1 жовтня 1926 р. в товаристві в 15 разів зросли власні капітали (з 1.085 крб. до 15.965 крб.) [8, № 2-3, с. 60-64], а в поєднанні зі значно більшими коштами кредитів вони дозволяли розгорнути різноманітну діяльність не тільки для потреб

своїх членів, але і для усіх господарств району. Товариство мало власний будинок, крамницю, лісовий склад, зсипний пункт тощо [8, № 7-8, с. 97-99].

Проте, селянське господарство після війни було настільки розорене, що не могло піднятися без державної допомоги в галузі кредиту. Розуміння цього факту знаходимо в численних рішеннях з'їздів державної партії та з'їздів Рад. Зокрема, уряд УСРР у звіті за 1922/1923 р. зазначив, що питання про сільськогосподарське кредитування було вирішене тільки тоді, коли уряд виділив із своїх ресурсів кошти для створення основних губернських товариств сільськогосподарського кредиту і сільськогосподарського банку [13, с. 21].

Селянські господарства потенційно мали внутрішні резерви для збільшення вкладів. Але селяни в 20-х роках вкладали свої кошти в кредитну сільськогосподарську кооперацію з великою осторогою, боячись конфіскації. Місцеві органи, втручаючись в справи кредитних сільськогосподарських товариств, часто порушували таємницю вкладів, вимагали списки вкладників, суми їх вкладів в кредитному товаристві, аби збільшити податок; були непоодинокі випадки, коли селянам відмовляли в поверненні вкладів, якщо ті зверталися з такою вимогою. А тому керуючі органи сільськогосподарського кредиту великим довір'ям не користувалися [23, с. 51].

Отже, реалії життя села вимагали змін в організаційному розвитку і фінансовому зміцненні мережі кооперативного кредиту. Спеціальний декрет Раднаркомом УСРР від 25 лютого 1925 р. гарантував збереження таємниці селянських ощадних вкладів [4, 1925, ст. 269]. XIV конференція РКП(б) (квітень 1925 р.) в резолюції «Про кооперацію», яка в руслі «нового курсу» на селі надала право всім верствам селянства брати участь у кооперації [10, т. 1, с. 180], наголосила, що кошти, призначені для кредиту, ні в якому разі не повинні використовуватися для іншої мети [10, т. 1, с. 181.], місцеві радянські і партійні органи влади не повинні допускати адміністративного втручання в кооперативну роботу.

Навесні 1925 р. Головнокооперком УСРР затвердив новий статут кредитного товариства. Це був статут «Кредитного сільськогосподарського товариства з посередницькими функціями», а не «Сільськогосподарського кредитного товариства». Акценти тепер переміщалися в першу чергу на кредитно-ощадну роботу. Кредитному товариству не заборонялося проведення збуто-постачальних операцій, але вони тепер набували саме посередницького характеру [12, с. 27-61].

В першій половині 20-х років універсальні товариства з кредитними функціями і кредитні товариства були на першому місці за темпами зростання з-поміж різних видів сільськогосподарської кооперації [17, с. 3-6].

Етапним у розвитку сільськогосподарської кооперації, зокрема універсальної і кредитної, став закон «Положення про кооперативний кредит» [4, 1925, ст. 559]. Згідно закону універсальні форми низових товариств та союзів (спілок), які мали економічну доцільність в умовах слабкої спеціалізації сільського господарства, мали замінитися сільськогосподарськими кредитними товариствами і сільськогосподарськими кредитними спілками. А поруч них, у загальній системі сільськогосподарської кооперації, мали продовжити розвиток спеціальної галузі кооперації.

З виданням нового закону кредитна кооперація не відокремлювалася від існуючої системи кооперації й не набувала характеру самостійної системи. Навпаки, закон зазначав, що і сільськогосподарські кредитні товариства, і кредитні союзи мали входити до системи сільськогосподарської кооперації і підлягати законодавству про сільськогосподарську кооперацію [8, № 2,3, с. 25-26]. Як відомо, кредитну діяльність уже вели універсальні та кредитні сільськогосподарські товариства. Новий закон від 18 січня 1927 р. підвів правові підвалини під кредитну діяльність сільськогосподарської кооперації, визначив майбутній тип кредитних організацій в сільськогосподарській кооперації, шляхи і напрямки кооперативного будівництва. Цей закон, по суті, фіксував уже реальний стан сільськогосподарської кооперації в Україні.

Головнокооперком з 1926/1927 господарського року припинив реєстрацію статутів універсальних сільськогосподарських товариств [8, № 1, с. 13], а існуючі універсальні товариства протягом 1926/1927 р. за рішенням правління Сільського Господаря мали перейти на статuti кредитних чи спеціальних товариств.

Очевидно, маємо підстави говорити про універсальну сільськогосподарську кооперацію вже в 1926/1927 р. як зникаючу форму, а роками її динамічного розвитку, отже, були 1922–1925 рр. Очевидним є також і те, що вона стала материнським коренем для кредитної сільськогосподарської кооперації, яка мала змогу використати всі набутки організаційного і господарського розвитку універсальної сільськогосподарської кооперації, уникнути її недоліків.

Завданням кредитних сільськогосподарських товариств і кредитних союзів згідно нового закону 1927 р. було: обслуговувати населення кредитом, допомагати йому в заощадженні і нагромадженні коштів, а також в налагодженні збуту продукції своїх членів та постачанні їхнім господарствам засобів виробництва [8, № 2-3, с. 25]. Членами сільськогосподарських кредитних товариств, за законом, крім фізичних осіб, могли бути також і первісні кооперативні організації всіх галузей, що їхні правління містяться в районі діяльності товариства. Цим покращувалися умови кредитування, наприклад, різних форм фахової кооперації. Зменшувалася, в порівнянні з попередньою практикою, мінімальна кількість членів кредитних сільськогосподарських товариств

(до 50). Членами кредитних товариств могли бути також кооперативні організації інших видів кооперації, але за умови, що вони вели роботу в галузі сільського господарства.

Сільський Господар давав вказівки кредитосоюзам, щоб ті примусили кредитні товариства після обслуговування кредитами, збутом, постачанням колективних господарств (в першу чергу), спрямовувати зусилля (в другу чергу) на земгромади, як найбільш придатні осередки виробничого кооперування. Отже, індивідуальні господарства в діяльності кредитних товариств мали посісти не першочергове місце.

На 1.X. 1929 р. в кредитній сільськогосподарській кооперації діяло 2534 товариства, які охоплювали 2,114 млн. селянських господарств, а в сфері безпосереднього впливу кредитної сільськогосподарської кооперації знаходилося 3,1 млн. селянських господарств з 5,1 млн. існуючих на той час в Україні [21, ф. 290, оп. 1, спр. 19, арк. 118;5, с. 24].

Проте, курс на колективізацію перервав подальший розвиток кредитної кооперації, як і всієї системи сільськогосподарської кооперації. Перебудова системи сільськогосподарської кооперації, в тому числі кредитної, розпочалася з постанови ЦК ВКП(б) 19 червня 1929 р. «Про організаційну будову сільськогосподарської кооперації» [21, ф. 55, оп. 1, спр. 99, арк. 17-18]. Передбачалася ліквідація всієї низової мережі кредитної кооперації, що обслуговувала всю зернову галузь, майже все машинопостачання, низку інших спеціальних галузей на місцях (де не було фахових товариств). Треба було натомість організувати 577 районних кооперативних товариств. Організація первинної мережі кооперативних товариств в рамках радянського адміністративного району передбачалася уже в п'ятирічному плані «... з метою забезпечення більш близького керівництва і контролю місцевих партійних і радянських органів» [14, с. 31]. Проте, за планом кредитна сільськогосподарська кооперація мала залишитися, як повинна бути і спеціальна кооперація, а колгоспи мали охопити навіть меншу частину господарств, ніж фахова кооперація [14, с. 32]. Але цього не сталося.

Невдовзі зовсім була перекрита можливість кредитування селянських господарств. Після прийняття рішення РНК України «Про допомогу бідності на 1929-1930 рр.» (на подання президії Держплану УСРР від 21.XII.1929 р.) кредитування індивідуальних селянських господарств у районах суспільної колективізації припинилося, а кредитна допомога бідності в цілому, в усіх районах України, спрямовувалася тільки «... по лінії колективів і виробничих об'єднань» [21, ф. 1, оп. 1, спр. 26, арк. 17-18]. Масова колективізація ліквідувала останні урізані можливості кредитної сільськогосподарської кооперації.

Таким чином, в системі сільськогосподарської кооперації українського села періоду непу універсальна і кредитна кооперація посідали своє особливе місце і відігравали свою особливу роль.

- Універсальна кооперація своїм започаткуванням в умовах кризи і слабкої товарності сільського господарства та знесиленого в результаті руйнівних війн і політики воєнного комунізму індивідуального селянського господарства довела, що саме універсальні кооперативи найбільш доцільні в тих соціально-економічних умовах.
- Реорганізація універсальної кооперації в кредитну, розгортання в другій половині 20-х років мережі кредитної сільськогосподарської кооперації обумовлювалися, перш за все, обставинами економічної доцільності, а провідну роль у створенні фінансових можливостей кредитної кооперації відігравала держава.

Посилення командно-адміністративного тиску і втручання держави в діяльність сільськогосподарської кооперації в зв'язку з розгортанням суцільної колективізації в кінці 20-х років привели до її насильницького згорання. Однією з перших постраждала кредитна кооперація, не дивлячись на зацікавленість в ній селян-господарів

Примітки

1. *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964.
2. *VIII Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.* 17-20 січня 1924 року: Стеногр. звіт. – Харків, 1924.
3. *Два роки роботи уряду УССР. 1926/1928.* Матеріали до звіту уряду XI з'їзду Рад. – Харків, 1929.
4. *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України.* – Харків, 1921–1929 рр.
5. *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший.* – Харків, 1929. – XXXIV.
6. *Звіт Укрсільбанку та огляд роботи системи сільськогосподарського кредиту на Україні за 4-й операційний 1926/1927 р.* – Харків, 1928.
7. *Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917-1937 рр.:* Зб. Док. і матеріалів. В 3-х томах. – К., 1962–1971. – Т. 2.
8. *Коопероване село: Вісник сільськогосподарської кооперації України.* – Харків, 1927.
9. *Кооперація на Україні в 1926-1927 році.* Статистика України. Серія XVI, т. 1, вип. 3, № 166. – Харків, 1929.
10. *КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.* – К., 1979–1980.

11. *Морозов А. Г.* Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу. Автореферат дис... док-та істор. Наук / А. Г. Морозов. – К., 1994.
12. *Організація і практика сільськогосподарської кооперації. Практичний poradnik для сільськогосподарських кредитних товариств.* – Харків, 1927.
13. *Отчет о деятельности Рабоче-крестьянского правительства УССР за период с октября 1922 по 1 октября 1923 г.* – Харьков, 1924.
14. *Перспективы развития сельского хозяйства в СССР. Пятилетний план на 1928/1929–1932/1933 гг.* – М., 1929.
15. *Подольский И. М.* Задачи учреждений сельскохозяйственного кредита на Украине и первые шаги их деятельности / И. М. Подольский // *Хозяйство Украины.* – Харьков, 1925. – № 1.
16. *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам.* – М., 1967.
17. *Сельскохозяйственная кооперация и финансы. С приложением предварительных итогов обследования сельскохозяйственной кооперации на 1 января 1925 г.* – М., 1925.
18. *Сельскохозяйственные кредитные товарищества по их отчетам. 1924–1927 операционные годы.* Центр. сельскохозяйственный банк СССР. – М., 1929.
19. *Туган-Барановский М. И.* Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М., 1989.
20. *Файн Л. Е.* Отечественная кооперация. Исторический опыт / Л. Е. Файн. – Иваново, 1994.
21. *Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління (ЦДАВО України).*
22. *Чаянов А. В.* Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации / А. В. Чаянов. – М., 1991.
23. *IV сесія ВУЦВК ІХ скликання. 16-23 листопада 1926 р.: Стеногр. звіт.* – Харків, 1926.